



## آسیب شناسی تربیت دینی با تأکید بر مفهوم دینداری

محمد صادق حمیدزاده<sup>۱</sup>

### چکیده مقاله

این مقاله ابتدا به نقش مفهوم شناسی دینداری در تربیت دینی پرداخته، سپس به شاخص ها و مراتب دینداری از دیدگاه متون و اندیشمندان اسلامی اشاره می کند، آنگاه به آسیب شناسی عوامل اختلال در مفهوم شناسی دینداری مریبان و اساتید تربیت دینی می پردازد و در نهایت به حسب مورد پیشنهادهایی مناسب ارائه می دهد.

**کلید واژه ها:** اسلام، دین، دینداری، آسیب شناسی، تربیت دینی

### مقدمه

تجربیات متعدد نشان داده است که آموزش های مذهبی از طریق کتاب های بینش دینی در پاره ای از موارد نه تنها منجر به پرورش حس مذهبی در دانشجویان نشده بلکه مانعی بر سر راه دینداری آنان است. در حالی که حس دینی اساساً در طبیعت و فطرت آدمی به ودیعه نهاده شده است و تنها زمینه شکوفایی آن باید فراهم گردد تا آگاهی و تربیت دینی در رفتار فرد جلوه گر شود.

با توجه به نکات مزبور به جاست که بازنگری عمیق مفهوم دینداری و چگونگی نظام آموزشی و تربیتی حاکم بر آن را مورد بررسی قرار داد. بدین منظور؛ این مقاله ابتدا به نقش مفهوم شناسی دینداری در تربیت دینی پرداخته پس از آن به شاخص ها و مراتب دینداری از دیدگاه متون و اندیشمندان اسلامی اشاره می کند، آنگاه به آسیب شناسی عوامل اختلال در مفهوم شناسی دینداری مریبان تربیت دینی می پردازد و در نهایت به حسب مورد پیشنهادهایی مناسب می نماید.



### مفهوم شناسی

اولین پرسش هایی که برای ورود به بحث تربیت و آسیب شناسی آن پیش روی قرار می گیرد، عبارت است از این که دین به چه معنا است؟ و ابعاد آن چیست؟ شاخص های دینداری کدام است؟ برای تربیت دینی در نظام آموزش عالی باید اولویت را به کدام ابعاد و بخش های از دین داد؟

- دین؛ عبارت است از عقاید و سلسله دستوره های عملی و اخلاقی که پیامبران از طرف خداوند برای راهنمایی و هدایت بشر آورده اند (خلاصه تعالیم اسلام، ۶).

- تعالیم دینی؛ یک سلسله ارزش های فطری و انسانی عرضه می دارد و باید و نباید هایی در سطح فرد یا جامعه مطرح می کند، مثلاً باید آزاد و آزاده زیست، باید شجاع و دلیر بود، باید مداوم و پیوسته پیش رفت و کامل شد، باید در جهت قرب الهی پیش رفت.

- اسلام؛ به حکم این که دین خاتم است بیش از هر دین آسمانی، برای بر پا داشتن عدالت اجتماعی آمده است؛ اسلام تئوری پیروزی انسانیت بر حیوانیت، علم بر جهل، عدالت بر ظلم، مساوات بر تبعیض، فضیلت بر رذیلت، تقوا بر بی بندوباری و توحید بر شرک است که پیروزی مستضعفان بر جباران و مستکبران یکی از مظاهر و مصادیق این پیروزی ها است (مطهری، مشخصات اسلام، ص ۱۹). مشابه این تعبیر در برخی روایات معصومین (ع) بویژه در نهج البلاغه ملاحظه می شود - امام علی (ع):

اول الدین معرفته، و کمال معرفته التصدیق به و کمال التصدیق به توحیده، و کمال توحیده الاخلاص له و کمال الاخلاص له نفی الصفات عنه.

« سرآغاز دین، خداشناسی است؛ کمال شناخت خدا باور داشتن اوست، و کمال باور داشتن خدا شهادت به یگانگی اوست، و کمال توحید (شهادت به یگانگی خدا) اخلاص اوست، و کمال اخلاص، خدا را از صفات مخلوقات جدا کردن است.»  
در این قسمت از خطبه حضرت امیر (ع) برای معرفی دین به نکات زیر اشاره شده است:

۱. دین دارای سه بخش کلی است:

الف. اعتقادات (شناخت و بینش جهان هستی و انسان).

ب. اخلاق (نگرش و احساس یا باور داشتن).

ج. عمل (رفتار و عملکرد دینی).

۲. تربیت منطقی در آموزش دین که شامل شناخت، ایجاد باور، انطباق رفتار با باور می شود .

۳. اشاره به لایه های دینداری که آن را به سه لایه کلی (شناختی، نگرشی، رفتاری) تقسیم نموده و عمیق ترین لایه را در دینداری، حضور دین در لایه عمل انسان معرفی کرده است.

### تعریف و تبیین «دین»

دین در یک سازمان وسیع فکری، امری اعتقادی، اخلاقی و عملی است (حکمت ها و اندرژها، ۱۷). دین یعنی صراط مستقیم و راه راست بشری (کتاب جهاد، ص ۵۴). دین عبارت از قوانین تکامل اجتماعی است، یعنی همانطور که مثلاً علم، قوانین تکامل طبیعی را کشف کرده، دین قوانین تکامل اجتماعی را که تکامل اکتسابی است از راه وحی بیان می کند. عبادت ها، رازها، نیازها، خدانشناسی، پرهیز از گناه، دروغ، خیانت، ظلم، ستم و غیبت از معارف دین است و تمام این ها گذشته از جنبه های اجتماعی، یک جنبه انسانی و تربیتی دارد، برای احیاء و زنده کردن همان جنبه انسانی (تکامل اجتماعی انسان، ص ۵۹). برای تحلیل تعریف دین و دینداری به ترسیم رابطه مؤلفه ها و اجزاء این مفهوم اکتفا می شود:

هدف غایی (قرب الهی)

متّصف شدن به شاخص ها و ویژگی های دینداری

مهارت آموزی در عمل و تمرین (احکام عملیه و تمرین آداب اخلاقی)

آموزش نگرش (نگرش مثبت و دینی به جامعه و سنت های الهی)

آموزش بینش (شناخت و جهان بینی الهی)

### شاخص دینداری

چگونه می توان یک نگرش و رفتار را دینی یا غیر دینی کرد؟ شاخص دینداری بدون ملاحظات مذهبی چیست؟





آیا ملاک دینداری، داشتن اعتقادات و جهان بینی اسلامی یا، عمل به مناسک مذهبی یا داشتن عواطف و احساسات دینی و یا اهمیت یافتن پیامها و رهنمودهای دینی در رفتار فردی و زندگی اجتماعی است؟ و یا ... ؟  
بهتر است قبل از هر قضاوتی، پاسخ این سؤال و سؤال های مشابه آن را از مفسرین اصلی دین یعنی معصومین (ع) جويا شویم:

امام علی (ع) می فرمایند:

إن لاهل الدین علاماتٌ يُعرفون بها: صدق الحدیث، وأداء الامانه، والوفاء بالعهد و وصله الرحم و رحمه اضغفاء و قله المؤمنات النساء و بذل المعروف، و حُسن الخلق، و سعه الخلق، و اتباع العلم، و ما یقرب الی الله عزوجل، طوبی لهم و حسن مآب.

بر این اساس نشانه های دین داری عبارتند از:

(۱) راستگویی، (۲) امانت داری، (۳) وفا ی به عهد، (۴) صلّه رحم، (۵) رحم بر ناتوان، (۶) کم آمیختن با زنان، (۷) بذل معروف، (۸) خوش خلقی، (۹) خوش برخوردی، (۱۰) پیروی از دانش و آنچه به خدا نزدیک کند، که بهترین پاداش و سرانجام نیک از آنان است (امالی، شیخ صدوق، ص ۱۸۳).

امام علی (ع): أفضل دینکم الورع. «بهترین دینداری تقوا داشتن است (منظور رعایت حدود و قوانین الهی در زندگی فردی و اجتماعی)». (الخصال، جلد ۱، ص ۴). امام علی (ع): ان أفضل الدین الحب فی الله و البغض فی الله. به درستی که بهترین دینداری دوستی در راه خدا و دشمنی کردن در راه خداست (منظور این که ملاک دوستی و دشمنی فرد دیندار، خوبی ها و بدی ها است) (غرر الحکم، حدیث ۳۵۴).

امام صادق (ع) نیز می فرمایند: إن صاحب الدین: فکّر... و استکان... و قنع... و رضی... و إنفرد... و فض الشهوات... و خله الدنيا... و اطرح الحسد... و لم یخف الناس... و لم یذنب الیهم... و سخت نفسہ عن کل شیء... و إبصر العافیة...<sup>۱</sup>

امام صادق (ع) «دیندار کسی است که؛ اندیشه می کند... و خضوع دارد... و قناعت می کند... و متکی به خود است... و شهوات و بی بندوباری را ترک کننده است... و

<sup>۱</sup> . در این حدیث، امام صادق (ع) ویژگی فرد دیندار را بر می شمارد و نتایج مثبت هر یک از آن ویژگی ها را نیز شرح می دهد که ما برای تفصیل نیافتن حجم مقاله از ذکر نتایج آنها صرف نظر کردیم.

اسیر دنیا نیست... و سخاوت مند است... عاقبت اندیش است (قبل از هر کاری به عافیت و سلامتی آن می اندیشد)» (امالی، شیخ مفید، ص ۵۲)،  
شهید مطهری:

اسلام دین حقیقت گرا و واقع گر است. لغت «اسلام» به معنی تسلیم است و نشان دهنده این حقیقت است که اولین شرط مسلمان بودن؛ تسلیم واقعیت ها و حقیقت ها بودن است؛ البته تسلیم واقعیت ها شدن به معنی اسارت رفتن نیست بلکه واقعیت ها را در زندگی خود اثر بدهد (مطهری، ۴۲).

بر اساس تعاریف و توصیفات ائمه معصومین (ع) از دینداری و شهید مطهری از اسلام، می توان نتیجه گرفت که تا تعلیم دین در رفتار و عملکرد فرد ظهور و تجلی پیدا نکند، نمی توان او را دیندار نامید و بیشترین تجلی گاه دینداری در رفتار اجتماعی مشاهده می شود. از این رو می بینیم دین، بویژه دین اسلام اهتمام دارد به این که انسان را طوری تربیت کند که کار و کوشش در مسیر مصالح اجتماعی باشد نه مصالح و منافع فردی؛ زیرا در سایه سلامت جامعه منافع او نیز تأمین خواهد شد.

### مراتب دینداری

سؤال دیگری که برای ورود به بحث تربیت دینی باید روشن شود این است که آیا دینداری مراتبی دارد؟ و آیا وجود مراتب دینداری بر تربیت دینی تأثیر گذار است؟ از روایات معصومین (ع) در یافتیم که دینداری دارای مراتب است: زیرا تعالیم و اهداف دین، خط سیری را برای کامل شدن انسان ترسیم کرده است و هر کسی در این مسیر قرار گیرد می توان به او دیندار گفت؛ لکن با قید مراتب (مانند مسلمان، مؤمن، متقی، ایثارگر، مجاهد، شهید) تعیین درجه می شود. این نگرش (پذیرش مراتب دینداری) در تربیت دینی، کار را برای مریبان و حتی متریبان آسان و امیدوار کننده می نماید.

### اولویت ها در تربیت دینی

با تأمل در گرایش ها و عملکرد جامعه دینی، می توان رویکردهای مختلف به دین را به دست آورد که هر یک از آنها ابعادی از دینداری را نشان می دهند. این رویکردها عبارتند از:



۱- رویکرد شناختی؛ که دین را به صورت گزاره های اثبات پذیر فلسفی مطرح می کند. در این رویکرد، دینداری بر قلمرو و عرصه معرفت و شناخت از دین تأکید دارد.

۲- رویکرد عبادی و عرفانی؛ که دین را مجموعه ای از عبادات و مناسک مذهبی می داند و بر انجام و تقید فرد به آنها تأکید می ورزد.

۳. رویکرد اجتماعی و رفتاری؛ که دین را برنامه زندگی می داند و برای حصول دینداری، رنگ و جهت دینی دادن به کلیه شئون زندگی فردی و اجتماعی تأکید دارد. در این باره می خوانیم: «عَلُّوْ الدِّینِ عَقْلٌ وَعَايَةٌ وَرَعَايَةٌ لَا عَقْلَ سَمَاعٍ وَرَوَايَةَ، فَاِنَّ رَوْاهَ الْعِلْمَ كَثِيْرٌ وَرَعَايَةَ قَلِيْلٌ.» «اینان دین را برای حفظ و اجرا دریافت کردند نه به خاطر شنیدن و نقل کردن، زیرا نقل کنندگان علم (دین) بسیارند، اما عمل کنندگان آن اندک (نهج البلاغه، ج ۲۳۹)»

پس رویکرد اجتماعی و رفتاری مورد توجه دین است. البته در این رویکرد به رویکردهای دیگر نیز توجه می شود، اما با این تفاوت که رویکردهای دیگر وسیله هستند برای مطلوبیت رفتار فردی و اجتماعی شخص دیندار که در نهایت به خشنودی خداوند متعال خواهد انجامید. از این رو شایسته است بخش هایی از دین که در برگیرنده فرهنگ توسعه مادی و معنوی است، در اولویت تربیتی قرار گیرد.

### اصول و ویژگی های تربیت دینی

برای تدوین اصول، ابتدا باید به ویژگی های تعالیم اسلام نظر داشته باشیم، از این رو به دسته ای از ویژگی های تعالیم اسلام که توسط شهید مطهری مطرح شده فهرست وار اشاره می شود:

جامعیت داشتن محتوای دین (یعنی اشمال دین بر پاسخ به همه نیازهای مادی و معنوی انسان)، سماحت و سهولت داشتن، زندگی گرایی، اجتماعی بودن، توجه به حقوق و آزادی فردی، تقدم بخشیدن حق جامعه بر حق فرد، توجه به اصالت فائده، ضدیت با ضد اراده، ممنوعیت استثمار، نکوهش اسراف و تبذیر، تأکید بر توسعه در زندگی، قداست دفاع از حقوق، اصلاح و مبارزه دائم با فساد، توحید، امکان همزیستی با اهل توحید، مساوات، آگاهی به حقوق و مسئولیت های اجتماعی، دوری و نکوهش تفکر و جهت گیری نژادی، تسلیم واقعیت ها بودن لکن اسیر واقعیت ها نشدن از جمله محتویات تعالیم دینی است. (مطهری، همان منبع، ص ۲۱).

برای تربیت دینی اصول زیر متصور خواهد بود:  
 «تربیت دینی» مبتنی بر یک فلسفه عمیق تربیتی است.  
 «تربیت دینی» بر پایه «اراده و خود سازی» بنیاد می شود.  
 مبانی ارزشی «تربیت دینی» ریشه در فطرت انسان دارد.  
 «تربیت دینی» توجه به واقعیت های اجتماعی دارد.  
 شرایط زمانی، مکانی و واقعیت هایی مانند؛ شرایط سنی، توانایی و نظایر آن مورد توجه است.

«تربیت دینی» این توانایی و میل را در مرتبه خود بر می انگیزد که به عرصه های تازه ای از علم، معرفت و هنر دست یابد تا خود را توانمند سازد.  
 «تربیت دینی» نه تنها به جنبه فردی انسان توجه دارد بلکه روشی پیش پای انسان می گذارد که بتواند در محیط پیرامون خود با جستجو و آگاهی، زندگی اجتماعی سالم در خور لیاقتش را بازسازی و بهره برداری نماید.  
 «تربیت دینی» پیوسته افراد بشر را به تعالی سوق داده و کل جامعه را دگرگون می سازد، زیرا روح سلحشوری را همواره به پیکر جامعه تزریق می کند.  
 «تربیت دینی» صرفاً نظری و منقبض نیست بلکه همواره در بستر عمل ارزیابی می گردد و لذا پویا و پی در پی در حال بازسازی است.  
 ۱۰. «تربیت دینی» هرگز تفاوتی میان ارزش های علمی و دینی نمی گذارد و موجب تضاد کاذب و اختلاف بر انگیز نمی شود.

۱۱. «تربیت دینی» توجه و ایمان به فردای (معاد) انسان نیز دارد.  
 ۱۲. «تربیت دینی» به انسان روحیه ای خلاق و آزاد می بخشد. (مجله تربیت اسلامی، شماره ۵).

یاد آور می گردد که اگر فرآیند تربیت دینی با ملاحظات نظیر اصول یاد شده، تناسب و هماهنگی نداشته باشد، آن تربیت از ویژگی دینی بودنش ساقط می شود.

### آسیب پذیری تربیت دینی

به نظر می رسد قبل از هر چیز شایسته است که اندیشه قبول آسیب پذیری و دامنه آن را اجمالاً مرور نموده و سپس به مسأله آسیب شناسی پرداخته شود. در این باره مقام معظم رهبری حضرت آیت الله خامنه ای می فرماید:  
 چون انسان یک موجودی است آسیب پذیر و یک موجودی است تغییرپذیر، البته این تغییر پذیر بودن از یک نظر قوت است چون اگر جامد بود، تحرک و تغییر





نداشت، برای او پیشرفت میسر نبود. نفس این که تغییر می پذیرد، پس می تواند پیش برود و فساد می پذیرد، پس می تواند با فساد مبارزه کند و خود را سالم نگه دارد، خود این یکی از بزرگترین مدارج تکامل برای موجود انسانی و واحدهای انسانی است، بنابراین سعی کنید از این فرصت تکاملی که برای انسانها هست حداکثر استفاده را بکنید. (روز ارتش، ۷۳/۱/۲۴).

با توجه به بیان مزبور می توان نتیجه گرفت که چون انسانها آسیب پذیرند، از این رو مجموعه انسانی که اداره کننده نهادهای اجتماعی، فرهنگی و تربیتی هستند نیز آسیب پذیرند و علاوه بر آن با تحول و پیشرفت علم و فن آوری، روش های فعالیت سازمان ها و نهادهای رسمی از جمله آموزش عالی در معرض آسیب پذیری قرار دارد. ولی آیا گزاره ها و آموزه های دینی نیز آسیب پذیرند؟ پاسخ این سؤال منفی است. زیرا آن بخش از آموزه های دینی که ریشه در فطرت انسان دارد، از اصول ثابتی پیروی می کند و با گذشت زمان و تحولات علمی تغییر نمی کند. با این توضیح کوتاه روشن می شود که مسأله آسیب پذیری در کدام بخش «تربیت دینی» وجود دارد (المرسل الرسول الرساله، ۲۱).

#### ۱- آسیب های تربیت دینی از ناحیه مربیان و معلمان

در فرهنگ اسلامی نقش معلم در رفتار و تکوین شخصیت دانش آموزان بسیار بااهمیت معرفی شده است چنان که امام علی (ع) می فرماید: العالم افضل من الصائم القائم المجتهد. منزلت عالم (معلم)، والاتر از کسی است که با کوششش، روزها را به روزه می گذارند و شبها را به عبادت (منیه المرید، ۱۲). از این رو به نظر می رسد مهم ترین موانع موجود در حوزه دروندادهای تربیت دینی، مربیان و معلمان ضعیف و ناکارآمد باشد. براین اساس با مراجعه به برخی از ملاک های مطلوبیت معلمان برای تربیت دینی در منابع اسلامی، تشخیص آسیب ها را به عهده خواننده واگذار می شود:

اولین ویژگی برای مربی و معلم بر مبنای متون دینی این است که تربیت ابتدا باید از خود معلم شروع شود، زیرا در تاریخ اسلام آمده است که نبی اکرم (ص) قبل از آن که مبعوث شوند، با تربیت الهی تأدیب می گردید. پیامبر اکرم (ص) در این باره می فرماید: ادبني ربي فاحسن تأديبي خداوند مرا ادب آموخت و نیک آموخت (هج الفصاحه، ۲۱).

دومین ویژگی و شرایط معلم از دیدگاه دین این است که معلم باید برای دانش آموزان الگو باشد، زیرا به میزان قابل توجهی تربیت پذیری محتاج یک الگوی





زنده و موفق است تا بتواند در عمل با مشاهده و مقایسه، نقاط ضعف خویش را دریابد. چنان که امام صادق (علیه السلام) در این باره می فرمایند: *ان العالم اذا لم يعمل بعلمه زلت موعظته عن القلوب كما ينزل المطر عن الصفا*. اگر عالم و دانشمند به علم خود عمل نکند، موعظه و اندرز او از دلها می لغزد آن چنان که باران از روی سنگ صاف بلغزد (منه المرید، ۳۶).

سومین ویژگی محوری که دین برای معلم تجویز نموده این است که معلمان باید از کرامت و احترام شایسته‌ای برخوردار باشند تا امکان تربیت متربیان کریم و محترم نیز فراهم شود. همچنان که در کلام معصومین به آن تأکید شده است:  
 الامام صادق (علیه السلام): *و تواضعوا لمن تعلموا منه العلم، و تواضعوا لمن طلبتم منه العلم*. به کسی که به او تعلیم دانش می دهید، احترام بگذارید، و به کسی که از او دانش می خواهید احترام بگذارید (بحار الانوار، ۲، ۴۱)

بر اساس ملاک‌های مطلوبیت، به نظر می رسد علت آسیب‌ها از ناحیه معلمان شامل موارد زیر باشد:

الف- عدم توجه کافی به شخصیت معلمان از سوی حکومت و حتی خود نظام آموزش و پرورش.

ب- معلم در سیستم آموزش و پرورش تنها یک مجری است نه یک تصمیم گیرنده؛ در واقع فاقد هرگونه اختیاریه گونه ای که حتی بودجه بندی درس‌ها را نظام آموزش و پرورش برای او تعیین می کند. در صورتی که لازمه تربیت دینی وجود یک رابطه عاطفی و تعاملی میان معلم و دانش آموزان است و این اصل با اختیار محدود و وظایف آیین نامه‌ای در تعارض است.

ج- معلمان معمولاً توجهی به جنبه‌های تربیتی رفتار دانش آموزان و حتی رفتار خود ندارند، زیرا در ارزشیابی پیشرفت یادگیری فراگیران و عملکرد آموزش معلمان، تنها میزان موفقیت در آموزش قبلی ملاک است. در حالی که تربیت انسان خوب باید بر فن شناس یا کارشناس خوب مقدم باشد.  
 با توجه به اهمیت این مسأله می توان دامنه و ریشه‌های آن را با پرسش‌های زیر دنبال کرد:

- وضع زندگی معیشتی معلمان چگونه است؟
- نگرش معلمان به دین و کارکرد اجتماعی آن چیست؟
- جامعه چه تصویری از جایگاه معلمان دارد؟



- معلمان چه تصویری از جایگاه شغلی خود در نظام آموزش و پرورش دارند؟
- شبکه ارتباطی معلمان در نظام آموزش و پرورش دارای چه نظامی است؟

## ۲. آسیب‌های تربیت دینی از ناحیه برنامه درسی

یکی از آسیب‌های تربیت دینی ناشی از درونداهای تربیتی، برنامه درسی است. با بررسی اجمالی از برنامه‌های دینی به نظر می‌رسد اساسی‌ترین آسیب‌ها در این بخش شامل موارد زیر باشد:

- اهداف تربیت دینی به صورت مشخص و شفاف در برنامه‌های درسی نیامده است.

- برنامه تربیت دینی نیازهای مختلف (فکری، عاطفی، نگرشی و مهارتی) دانش‌آموزان را نه تنها هدف‌گیری نکرده و بلکه تنها به پاسخ‌گویی نیازهای شناختی بسنده نموده است.

- توزیع غیرعادلانه فرصت‌های آموزشی تربیت دینی در مقایسه با برنامه آموزشی. به عبارت دیگر فرصت آموزشی اختصاص یافته برای دانش‌آموزانی که قصد ورود به دانشگاه را دارند در مقایسه با دانش‌آموزانی که این هدف آموزشی را دنبال نمی‌کنند و یا امکان دسترسی به آن را ندارند، بسیار نابرابر و دور از عدالت است. از این رو این مسأله با تربیت دینی از دو نظر مرتبط می‌شود؛ یکی از نظر بوجود آمدن شرایط و زمینه نامطلوب آموزشی (زیرا در شرایط ظلم آموزشی، زمینه شکوفایی تربیت دینی ناممکن می‌گردد). از نظر دیگر بدیهی است که با افزایش فرصت آموزشی در پرداختن به مباحث غیرتربیتی، کاهش فرصت آموزشی موضوعات تربیتی را داشته باشیم.

۳. آسیب‌های تربیتی دینی از ناحیه محتوا و روش‌های یاد دهی و یادگیری از آن جایی که در فرآیند تربیت دینی، محتوا (پیام تربیتی) تجلی گاه اهداف تربیت دینی است، نقش بسیار مهمی را ایفا می‌کند. از این رو از ابعاد مختلف (منابع و ملاحظات اخذ محتوا، روش‌های ارائه محتوا) قابل بررسی و تأمل است.

ساده ترین سؤال در خصوص محتوا این است که چه چیزی تجربه شود؟ یا چه چیزی آموخته شود؟ اما پاسخ دادن به این سؤال به قدری پیچیده است که دشوارترین تصمیم و وظیفه را برای برنامه ریزان تربیت دینی بوجود آورده است، این پیچیدگی و حساسیت می تواند ناشی از چندین عامل باشد:

۱. انتظارات شارع مقدس از دینداری.  
 ۲. انتظارات جامعه از دینداری.  
 ۳. نیازهای فرهنگی جامعه برای رشد و توسعه (پایه ریزی فرهنگی برای تمدن اسلامی).

۴. نیازها، علایق و توانمندی های یادگیری دانش آموزان برای ایفاء نقش دینداری.

۵. فرصت آموزش برای تربیت دینی.

۶. روشهای مناسب انتقال محتوای تربیت دینی.

به نظر می رسد برنامه ریزان درسی تربیت دینی در نظام آموزش و پرورش تنها با نیازسنجی نظری و حدسی و بدون ملاحظات یادشده اقدام به انتخاب محتوا می نمایند. ولی اگر به رهنمودهای ائمه معصومین و اندیشمندان دینی در خصوص محتوای مناسب برای تربیت دینی، مراجعه شود عناوین موردنظر آنها روشن می گردد:

امام علی (ع) می فرماید: اولی الاشیاء أن يتعلمها الاحداث الأشیاء التي إذا صاروا رجالاً إحتاجوا إليها. بهترین مطالبی که شایسته است کودکان یاد بگیرند، چیزهایی است که در بزرگ سالی مورد نیازشان باشد و بتوانند در زندگی اجتماعی از آموخته های دوران جوانی خود استفاده نمایند (ابن ابی الحدید، ۲، ۳۳۳)

حضرت امام خمینی نیز در این باره فرموده است: اگر یک کشوری همه اشخاص که آنجا هستند وظیفه شناس بودند و آن وظیفه و کاری را که به او محول است، خوب انجام بدهد آن کشور زود اصلاح می شود (صحیفه نور، ۱۱، ص ۲۱۵، ۱۶، ۱۰/۵۸).  
 از رهنمودهای ائمه معصومین (ع) و امام خمینی (ره) می توان نتیجه گرفت که محتوای تربیت دینی باید شامل عناوین زیر باشد:

۱. آشنایی با مبداء و معاد؛

۲. آشنایی با چهره رحمانیت و ربوبیت خدای سبحان؛

۳. آشنایی با توانایی ابعاد وجود انسان؛





۴. آشنایی با تحولات عصر خویش در ابعاد سیاسی و اجتماعی، علمی و فرهنگی؛  
۵. دشمن شناسی (در ابعاد داخلی و خارجی و نیز سیاسی و اجتماعی، فرهنگی و اعتقادی)؛

۶. آشنایی با وظایف دینی در عصر خویش؛

۷. بیداری و زمینه های شکوفایی فطرت الهی در انسان؛

۸. توانایی مهارت آموزی برای ایفای نقش دینداری.

شایسته است که برخی از عناوین یاد شده در حوزه آموزش نظری و بخش دیگر در حوزه مهارتی (تمرین عملی در موقعیت های پیش ساخته یا واقعی)، سازماندهی گردد همچنین برخی از محتوای نظری را باید بصورت مستقیم تحت عنوان فلسفه و کلام اسلامی و قرآن و برخی دیگر را بصورت غیرمستقیم در قالب دروس تاریخ، ادبیات فارسی و عربی و انگلیسی، علوم اجتماعی، تاریخ، هنر، روان شناسی ارائه نمود.

#### ب: آسیب شناسی محتوا از حیث روش های یاددهی و یادگیری

یکی از آسیب های رایج در برنامه ریزی های درسی بویژه تربیت دینی این است که هر یک از شاخص های «محتوا» و «روش» به زیان دیگری مورد تأکید قرار می گرفته است و به همین دلیل عموماً در تحقق بخشیدن اهداف پرورشی و بویژه تربیت دینی ناموفق بوده اند. برای حل این آسیب باید روش های مناسب ارائه محتوای تربیت دینی را جزئی از بخش محتوا قرار داد. به عبارت دیگر روش های تربیت دینی در پاسخ این سؤال که چه نوع محتوای تربیت دینی را جزئی از بخش محتوا قرار دهیم یا این که چه نوع محتوایی بیشترین اثر تربیت دینی را دارد؟ تکوین می یابد. در این باره به رهنمودهای قرآن مجید و ائمه معصومین مراجعه می کنیم: ادع الی سبیل ربک بالحکمه و المواعظه الحسنه «مردم را با حکمت (فلسفه و استدلال عقلی) و پند و اندرز نیکو (اخلاق اسلامی) به راه پروردگارت دعوت نما» (نحل، ۱۲۵).

فبما رحمہ من اللہ لنت لہم ولو کنت فظا غلیظ القلب لانفضوا من حولک فاعف عنہم و استغفر لہم و شاورہم فی الأمر فاذا عزمت فتوکل علی اللہ ان اللہ یحب المتوکلین، به (برکت) رحمت الهی در برابر آنان (مردم) نرم و مهربان شدی و اگر خشن و سنگدل بودی از طرف تو، پراکنده می شدند. پس آنان را ببخش و برایشان آمرزش بطلب و در کارها، با آنان

مشورت کن (جذب مشارکت) اما هنگامی که تصمیم گرفتی (قاطع باش و) بر خدا توکل کن زیرا خداوند متوکلان را دوست دارد(آل عمران، ۱۵۹).

امام علی (ع): ینبغی للعاقل أن یخاطب الجاهل مخاطبه الطیب المریض . «سزاوار است برای عاقل که سخن گوید با جاهل (نوآموز) مانند سخن گفتن طیب با بیمار.» (غررالحکم، حدیث ۱۰۹۴۴).

امام علی (ع): ینبغی للعاقل اذا اعلم ان لا یعنف. سزاوار است از برای عاقل هرگاه تعلیم کند این که درشتی نکند. (غررالحکم، حدیث ۱۰۹۵۴)

امام علی (ع): من کرمتم علیه نفسه هانت علیه شهواته. «آن کس که واجد بزرگواری و کرامت نفس باشد تمایلات شهوانی اش در نظر او خوار می آید.» (نهج البلاغه، کلمات قصار، حدیث ۲۷۶). زیرا انسان تا محبوب واقع نشود قدرت دفاع از خوبی ها را پیدا نخواهد کرد، از این رو باید لوازم محبوب شدن را برای نوجوانان و جوانان فراهم کرد و یکی از لوازم آن دادن مسئولیت و مشارکت در امور اجتماعی است و مهم تر از آن ایجاد اشتغال، حتی در دوران دانش آموزی است.

امام صادق (ع): کونوا دعاه الناس بغير الستکم. «مردم را (به دین) دعوت کنید به غیر زبان (با عمل خود)» (تحف العقول، ص ۲۷۰).

بر اساس رهنمودهای قرآن مجید و معصومین (ع) روش های ارائه محتوای تربیت دینی (که خود جزئی از محتوا است) از مشخصه های زیر پیروی می کند:

۱. استدلال و آگاهی بخشی ؛
۲. اندرز نیکو (مانند تمثیل و داستان)؛
۳. نرمی و مهربانی ؛
۴. مشارکت دادن ؛
۵. تکریم شخصیت ؛
۶. پرستاری و مداوا؛
۷. ارائه الگوی عملی ؛

همچنین با ره یافت تربیتی از دیدگاههای اندیشمندان دینی نکات قابل توجه زیر را می توان به روش های مزبور افزود:





- نکته ۱:** تربیت دینی ابتدا در صدد آگاه کردن و «بیدار نمودن» است؛ و پس از بیداری، پیامش را به خودآگاه فراگیر انتقال می دهد؛ در صورتی که روش های تربیتی غیردینی، همیشه سعی دارند از ناخودآگاه فراگیر استفاده کنند.
- نکته ۲:** در تربیت دینی اگر نمونه های برجسته ای از تربیت یافتگان هم عصر و هم سن فراگیران شناسایی و معرفی شود برای الگوگیری، مؤثر خواهد بود مانند: شهید چمران و شهید فهمیده.
- نکته ۳:** روش های عشق و تجربه فردی برای تربیت دینی نوجوانان و جوانان مفید و مؤثر است. زیرا مادام که شرایط تجربه فردی فراهم نشود تربیت دینی تعمیق نمی یابد.
- نکته ۴:** تربیت دینی از طریق آموزش معلومات نظری، بسیار طولانی و حتی امکان پذیر نیست بلکه با بیدار کردن فطرت الهی، و ارائه ساختار منطقی تفکر دینی و حل مسئله به فراگیران، بهتر است به دست آوردن اطلاعات دینی به عهده آنان واگذار گردد.
- نکته ۵:** در بخش روش ها باید به جنبه های سلبی تربیت دینی توجه و آنها را مورد تهاجم و نکوهش قرار داد، زیرا بدون رقابت و مبارزه در شرایط کنونی انتظار تحقق تربیت دینی، ساده انگاری است.
- نکته ۶:** در تربیت دینی به خصوص در دوره های ابتدایی باید از روش عاطفی بیشتر استفاده شود.
- نکته ۷:** تربیت دینی در شرایط خوشایند مؤثر خواهد بود؛ از این رو باید از فرصت های مطبوع، شیوه ها و ابزارهای متنوع نیز استفاده کرد مانند استفاده از موسیقی، سرود، تئاتر.
- نکته ۸:** بهتر است برای تربیت دینی در بخش آگاهی و شناخت از روش مستقیم. و در بخش رفتار و اخلاق بیشتر از روش غیر مستقیم استفاده شود.
- نکته ۹:** از آن رو که محتوای تربیت دینی پیچیده و پرحجم خواهد بود (زیرا تربیت دینی با فطرت انسانی، هماهنگ است) لذا باید بیشتر بر روش عادت (تجربه کردن رفتار مطلوب) تأکید داشت. البته نسبت به اشکال آن باید منعطف بود زیرا هر رفتاری مانند احسان کردن، دارای مراتب و مصادیق متفاوتی است.
- نکته ۱۰:** در بیشتر موارد برای تربیت دینی نیازی به ارائه محتوا نیست بلکه با جهت گیری فلسفی و دینی می توان تربیت دینی را وارد تمامی حوزه های آموزشی

(مانند علوم تجربی و ریاضی) نمود، بدین معنا که برای هر پدیده طبیعی علاوه بر شأن مادی یک شأن الهی (چه کسی خالق اصلی این پدیده است؟ و برای چه این پدیده را بوجود آورده یا فلسفه وجودی آن چیست؟) نیز برای آن قائل شد در این صورت تمامی علوم می توانند مخاطب خود را از سیر افقی به سیر عمودی به پرواز درآورند و رسالت تربیت دینی را بر عهده گیرند.

### ج - آسیب شناسی فرآیند تربیت دینی در آموزش و پرورش

یکی دیگر از پارامترهای الگوی مناسب برای آسیب شناسی دینی، توجه به آسیب های «فرآیند تربیت دینی» در نظام آموزش عالی است. در این مرحله از بررسی و ارزشیابی، ابتدا به تبیین مفهوم فرآیند تربیت دینی می پردازیم.

«فرآیند» به مجموعه ای از فعالیت ها و واحدهای سازمانی که عهده دار تحقق اهداف نظام آموزش عالی هستند، گفته می شود. بر اساس این بیان، مسأله آسیب شناسی کاملاً به بررسی فرآیند تربیت دینی مرتبط است. زیرا تربیت دینی در نظام آموزش عالی یا هر سازمان دیگر، شدیداً به نظام سیاست گذاری، تصمیم گیری، برنامه ریزی و اجرایی مناسب و مؤثر نیاز دارد. برای موشکافی این مسأله لازم است یکبار دیگر مفاهیم نهفته در فرآیند را مرور کنیم. در فرآیند، دو مفهوم مدنظر است؛ مفهوم اول ناظر بر فرآیند مطلق (مراحل) تربیت دینی؛ و مفهوم دوم ناظر بر فرآیند سازمانی آموزش عالی برای انجام تربیت دینی است.

بر این اساس فرآیند تربیت دینی به مفهوم اول به ترتیب، شامل: دانستن، فکر کردن، راه یابی نمودن، تحقیق کردن، فهمیدن، عمل کردن، صفت ساختن، خوی و سیرت گرفتن، ملکه و حاکمیت بر نفس یافتن، به اعتقاد و ایمان قلبی رسیدن است. اگر مراحل فوق را در یکدیگر ادغام کنید ترتیب آن چنین خواهد شد: سلامتی، بیداری، راه یابی، حرکت و عمل، ممارست و دست یابی به ملکه تقوا، رسیدن به قرب الهی.

فرآیند اساسی تربیت دینی به مفهوم دوم (سازمانی) شامل: نیازسنجی، تعیین اهداف تربیت، اولویت بندی و سیاست گذاری، انتخاب مواد آموزشی، برنامه ریزی



۱- «وجود سلامتی جسمی و روانی فرد تربیت شونده پیش فرض اولیه تربیت دینی است و مقصود از آن، شرایط فردی، خانوادگی، اجتماعی و ... مطلوب است.»



درسی، تولید برنامه و مواد آموزشی یا درسی، اجراء (آموزش و تدریس) و ارزشیابی است. و مراحل فوق را نیز به چند مرحله کلی می توان خلاصه نمود: تعیین هدف و سیاستگذاری، برنامه ریزی، اجراء و ارزشیابی.

بدیهی است هریک از مراحل مزبور، خود دارای فرآیند فرعی می باشد. با آگاهی یافتن از فرآیند تربیت دینی، می توان به راحتی بیان کرد که وجود ناهماهنگی، تربیت غیرمنطقی، تأخیر و یا وجود نقص در هر بخش از فرآیند تربیت دینی، موجب آسیب پذیری نظام تربیت دینی می گردد.

به نظر می رسد تاکنون ساختار سازمانی تربیت دینی در آموزش عالی از یک فرآیند علمی و سازمانی مؤثر پیروی نکرده است. زیرا؛ اولاً، تهیه محتوا و تعیین روش های ارائه آن با کمترین نیازسنجی و حتی بدون نیازسنجی صورت می گیرد. ثانیاً، از ساختار آموزشی و سازمانی مناسب برای تربیت دینی در آموزش عالی خبری نیست. ثالثاً، باید مدیریت واحدی در رأس فعالیت های آموزشی و تربیتی حاکمیت داشته باشد که در این زمینه بسیار ضعیف عمل می شود. رابعاً، برای اجرای امور تخصصی مانند تربیت دینی باید از مدیران متخصص استفاده شود، خامساً، تاکنون گزارشی از نتایج ارزشیابی محصول و بازده تربیت دینی در آموزش عالی به رسانه های علمی و گروهی ارائه نشده است و حتی بنظر می رسد در این زمینه ارزشیابی وجود ندارد.

در بخش تعیین اهداف و سیاستگذاری، پیشنهاد می شود که تربیت دینی و هرگونه کار فرهنگی زیر نظر شورایی، مرکب از نمایندگان همه نهادها، سازمانهای فرهنگی بویژه صدا و سیما و حوزه علمیه انجام گیرد. زیرا یکی از آسیب هایی که قبلاً به آن اشاره شد، وجود ناهماهنگی نهادهای تربیتی و فرهنگی است که تاکنون موجب فعالیت های تکراری و حتی خنثی سازی تلاش های یکدیگر شده است.

پس از این مرحله باید به نقش کارشناسانی که می توانند در تهیه محتوا و روش تربیت دینی مؤثر باشند توجه نمایید:

۱. کارشناسان مسائل اجتماعی و فرهنگی، با ارائه تحلیل خود از اوضاع اجتماعی و فرهنگی آینده جامعه داخلی و جهانی به برنامه ریزان درسی، می توانند تربیت دینی را با زندگی حال و آینده فراگیران پیوند دهند و ملموس سازند.

۲. کارشناسان هنر و ادبیات می توانند با ارائه تکنولوژی هنری، محتوای تربیت دینی را متنوع، خوشایند و یا حداقل پردازش مفید نمایند.



۳. روان شناسان می توانند با ارائه فنون روان شناسی، محتوای دینی را با عواطف فراگیران پیوند دهند، و ضمناً با آسیب شناسی، تجویز علمی برای رفع آن و حتی تهاجم به عوامل آسیب زا را پیشنهاد نمایند. بطور خلاصه، مقصود از پیشنهاد فوق این است که تهیه محتوا و روش تربیت دینی باید از یک فرآیند فنی و مطلوب عبور کند تا بتواند در عصر حاضر (با توجه به عوامل مداخله گر و رقیب) اثرگذار باشد.

#### د - آسیب شناسی محصول (برونداد) تربیت دینی در نظام آموزش عالی

یکی از پارامترهای الگوی سیپی، برای آسیب شناسی تربیت دینی مسأله بروندادها یا محصول تربیت دینی (افراد تربیت یافته) نظام آموزش عالی است. بدیهی است تربیت یافتگان نظام آموزش عالی پس از اتمام دوره متوسطه به جامعه وارد می شوند و آسیب شناسی آنان به عهده آموزش عالی نیست اما اطلاع پیدا کردن از آسیب های اجتماعی جوانان برای برنامه ریزی تربیت دینی لازم است. آن بخشی از دانشجویان که پس از گذراندن تحصیلات وارد جامعه می شوند باید مورد آسیب شناسی قرار گیرند، زیرا به دفعات شنیده می شود که دانشجویان تربیت یافته نظام آموزش عالی به هنگام ورود به جامعه تمام آموزه های تربیتی را به فراموشی می سپارند در حالی که خانواده ها و جامعه انتظار دریافت خدمات علمی از فارغ التحصیلان دانشگاه را دارند؛ لکن با افرادی غیرمتعهد به ارزش های ملی و دینی روبرو می شوند. از این رو باید بررسی شود که آیا آموزه های تربیتی نظام آموزش عالی متفاوت است؟ و آیا این تفاوت طبیعی است، یا خود می تواند یکی از عوامل آسیب زا بر محصولات تربیتی نظام آموزش عالی محسوب شود؟ این قبیل سؤالات حداقل ما را به لزوم هماهنگی دینی در دو مجموعه آموزشی، دانشگاه و آموزش و پرورش هدایت می کند.

#### برونداد تربیت دینی

همانگونه که در بخش شاخص های دینداری اشاره گردید، تربیت دینی باید در سه حوزه شناختی، عاطفی و عملی اثر بگذارد یعنی باید هم مؤلفه فکری - اعتقادی داشته باشد و هم باید عاطفی و احساسی باشد و هم عملی و رفتاری. ما فردی را تربیت یافته دینی می نامیم که اینها را با هم داشته باشد. چنانچه فراگیر پس از طی



مراحل تربیتی در هر کدام از آنها ضعیف باشد، نتیجه می‌گیریم که تربیت دینی ناقص انجام گرفته است؛ به عبارت دیگر اگر تربیت یافته ما در حوزه شناختی ضعیف باشد یعنی با اندیشه‌های منطقی و دینی در تضاد باشد و در حوزه‌های دیگر خود را خوب نشان دهد، این حالت به «نفاق» منتهی خواهد شد. و اگر در حوزه عملی مشکل داشته باشد ممکن است به فسق و گناه بگراید. شخص دیندار باید شناختی همراه با عواطف و عمل مناسب داشته باشد.

در این باره امام صادق (ع) می‌فرماید: الايمانُ هو الاقرارُ باللسانِ و عقدُ فی القلبِ و عملُ بالارکانِ و الايمانُ بعضُهُ من بعضٍ و هو دارُ «ایمان؛ اقرار نمودن به زبان و تصمیم قلبی و عمل نمودن با اعضاء و جوارح است (بنابراین) ایمان اجزائی به هم پیوسته دارد، مانند خانه است (که سقف و دیوارش به هم پیوسته است).»

برای روشن شدن اینکه برون‌دادهای تربیت دینی نظام آموزشی ما به چه اندازه با شاخص‌های دینداری تطبیق دارد، لازم است یکبار دیگر انتظارات دین و شارع مقدس از پیروانش را مرور کنیم.

در قرآن مجید، سوره توبه، آیه ۱۱۱ آمده است که مؤمنین باید دارای ویژگی‌های عملکرد ذیل باشند تا مستحق بهشت گردند.

- التائبون؛ «آنها توبه کارانند» (یعنی لغزش‌های خود را با بازسازی عملکرد خود جبران می‌کنند).

- العابدون؛ «آنها عبادت کارانند» (در پرتو راز و نیاز با خدا خودسازی می‌کنند)

- الحامدون؛ «آنها سپاسگزارانند» (آنها در برابر نعمت‌های مادی و معنوی پروردگار سپاس می‌گویند)

- السائحون؛ «آنها خود را به یک کانون عبادت محدود نمی‌کنند» (یعنی عبادت را به یک عمل فیزیکی محدود نمی‌کنند بلکه همیشه در عبادت هستند و بطور مستمر خود را در محضر خدا می‌بینند).

- الراكعون؛ «آنها در برابر عظمت خدا رکوع می‌کنند»

- الساجدون؛ «آنها در برابر لطف و محبت خدا سجده می‌آورند»

- الآمرون بالمعروف؛ «آنها مردم را به نیکی‌ها دعوت می‌کنند»

- والناهون عن المنکر؛ «آنها به وظایف دعوت به نیکی‌ها قناعت نمی‌کنند بلکه با

هرگونه فساد و منکری مبارزه می‌کنند»

- والحافظون لحدود الله؛ «آنها پس از ادای رسالت امر به معروف و نهی از منکر، و مهم ترین وظیفه اجتماعی خود یعنی حفظ الهی و اجرای قوانین او، و اقامه حق و عدالت قیام می کنند»

بر این اساس نتیجه می گیریم که خداوند متعال از افراد مؤمن انتظار دارد عملکردی داشته باشند که هم خیر فردی و هم خیر اجتماعی و هم رضایت الهی در آن نهفته باشد.

برای تکمیل این بخش شاخص های تربیت یافتگان دین را نیز در بیان زیر از امام صادق (ع) مورد بررسی قرار می دهیم:

ان صاحب الدین ... فعلته السکینه ... فتواضع ... فاستغن ... و رضی بما أعطی ... فصار حُرّاً ... فتحامی الشرور ... فظهرت المحبه ... فلم یخفهم، و لم یذنب الیهم ... ففازو أبصر العافیه: شخص دیندار ... آرامش و وقار بر او غلبه دارد ... فروتن و تواضع کننده است ... احساس بی نیازی می کند ... به آنچه به او داده شده خشنود است ... آزاد است ... از شر دنیا طلبی آزاد است ... محبتش آشکار است ... از احدی ترس ندارد، نزد مردم مرتکب گناه نمی شود (یعنی احترام می گذارد به ارزش های اجتماعی) در زندگی موفق است، دور اندیش است (امالی، شیخ مفید، ص ۵۲)

با توجه به مطالب پیش گفته می توان ویژگی های تربیت یافته دینی را در سه حوزه شناختی، نگرشی و رفتاری به شرح ذیل فهرست نمود:

#### الف - بعد شناخت

۱. انسان متفکر، تحلیل گر و محاسبه گر می باشد.
۲. دارای جهان بینی الهی است.
۳. در برخورد با مسائل، توانایی استفاده از تفکر و عقل را دارا است.
۴. در زندگی دوراندیش است.
۵. دشمن شناس و موقع شناس است.
۶. جستجوگر و خلاق است.

#### ب - بُعد نگرش و عواطف

۱. به حقوق دیگران احترام می گذارد.
۲. امیدوار است.





۳. ارزش خود را می داند
  ۴. در مقابل نعمتهای خداوند سپاسگزار است.
  ۵. در مقابل ایثارگری ها و تلاش های انسانی شاکر است.
  ۶. هویت و علاقه ملی دارد.
  ۷. در برابر خانواده و جامعه خویش انعطاف پذیر است.
  ۸. نسبت به مسائل اجتماعی و سیاسی جامعه مسلمین حساس است.
  ۹. آزادیخواه و عدالت طلب است.
  ۱۰. به ارزش های انسانی و دینی پایبند است.
- ج - بُعد عمل و رفتار
۱. قدرت دفاع از هویت انسانی و دینی خود را دارد.
  ۲. برای جامعه خویش مفید است.
  ۳. دارای شهامت است.
  ۴. منضبط است.
  ۵. در اقامه حدود الهی و عدالت اجتماعی مشارکت دارد.
  ۶. در موقع لزوم عواطف و احساسات خود را کنترل می کند.
- با توجه به ویژگی های ذکر شده با یک ارزیابی اجمالی از بروندهای تربیت دینی نظام آموزش عالی، آنچه مشاهده می شود با آنچه باید باشد، فاصله دارد.
- با توجه به جهت گیری محتوای مقاله پیشنهادهای زیر نیز اضافه می گردد:
۱. لازمه آموزش عالی و تربیت دینی، حمایت مادی و معنوی از اساتید فرهیخته و متعهد است. زیرا مربی کریم می تواند متربی کریم پرورش دهد.
  ۲. برنامه تربیت دینی، باید شاخص ها و اولویت های زمان حال و توسعه را هدف گیری نماید.
  ۳. برنامه تربیت دینی باید بر اساس واقعیت های آموزشی (فرصت های آموزشی، اساتید و دانشجویان) تهیه شود.
  ۴. محتوا و پیام تربیت دینی مقدس است، از این رو باید برای انتقال آن از بهترین روش ها و مناسب ترین درونداها استفاده نمود.
  ۵. تنها با انتقال اطلاعات دینی، فراگیران، دیندار نخواهند شد. زیرا دینداری با شاخص های راستگویی، شجاعت، تعهد داشتن و... نیاز به تمرین و عادت (تجربه)

دارد. بنابراین بخشی از فعالیت تربیت دینی باید به فرصت و موقعیت سازی برای تمرین و بروز نقش دینداری از سوی فراگیران پرداخته شود.

۶. تربیت دینی باید با کمک ارزش ها صورت گیرد، در صورت ارزشمند نبودن آموزه های دینی از نظر فراگیران، باید تدابیری اتخاذ کنیم که آموزه های دینی را ارزشمند و سپس اقدام به تربیت دینی نماییم.

۷. محتوای دینی را باید به دانش، نگرش و عملی یا مهارتی طبقه بندی کنیم.  
۸. از آنجا که بخش اعظم اهداف و آموزه های تربیت دینی اجتماعی است، از این رو باید محتوای اجتماعی تربیت دینی در اولویت قرار گیرد.

۹. برای تحول اساسی در نظام آموزش تربیت دینی باید از استراتژی توسعه بخشی استفاده نمود، یعنی با زمانبندی بلند، هر سال، کلیه امکانات برای راه اندازی و فعال کردن بخشی از مؤلفه های تربیت دینی (اعم از نیروی انسانی، امکانات و...) متمرکز نماییم.

۱۰. برای تحقق کلیه پیشنهادات نیازمند به مجریان و اساتید متخصص و توانمند می باشد، لذا آموزش و مهارت آموزشی مجریان تربیت دینی بسیار ضروری است

### منابع

- طباطبایی، محمد حسین، خلاصه تعالیم اسلام، قم: دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۰.
- مطهری، مرتضی، مشخصات اسلام، انجمن اسلامی دانشجویان دانشگاه شهید چمران اهواز، بی تا.
- -----، حکمتها و اندرزها، قم: انتشارات صدرا، ۱۳۷۲.
- -----، کتاب جهاد، قم: دفتر تبلیغات اسلامی، بی تا.
- -----، تکامل اجتماعی انسان، قم: دفتر تبلیغات اسلامی، بی تا.
- ابوجعفر محمد بن علی ابن الحسین بن بابویه القمی (شیخ صدوق)، امالی، بیروت: موسسه الاعلمی الحیدریه، ۱۴۰۰ق.
- -----، الخصال. تهران: مکتبه الصدوق، ۱۳۸۹ق.
- ابو عبدالله محمد بن نعمانی البغدادی (شیخ مفید)، امالی، قم: منشورات جماعه المدرسین، ۱۴۰۳ق.



- صدر، سيد محمد باقر، المرسل الرسول الرساله، ترجمه عباس فجر دزفولى،  
قم: دفتر انتشارات اسلامى، ۱۳۷۰.
- عزالدين بن هبه الله بن ابى الحديد المعتزلى، شرح نهج البلاغه، مصر: دار احياء  
الكتب العربيه، ۱۳۷۸ق.
- ابو جعفر محمد بن يعقوب الكلينى، اصول كافى، تهران: دار الكتب  
الاسلاميه، ۱۳۸۸.
- عبد الواحد التميمى الآمدى، غررالحكم و دررالکلم، بيروت: مؤسسه العلمى  
للمطبوعات، ۱۴۰۷ق.
- حرانى، ابن شعبه - تحف العقول، قم: مکتبه بصيرتى . ۱۳۹۴ق.

